

Acknowledgement

:-: નિવેદન :-:
.....

આ મહાનિબંધ વિશે કેટલીક બાબતો કહેવાની રહે છે. સર્વપ્રથમ તો, એની મર્યાદા - વ્યાપ વિષે એ સ્પષ્ટ કરવાનું છે કે મહાકવિ કાલિદાસના અદ્ભુત આકર્ષણે જે સાહિત્યરસિક સર્જકોનું^૧ ધ્યાન ખેંચી તેમને, તેમની કૃતિઓના, સાક્ષરહેતુને લીધે અનુવાદ કરવા પ્રેર્યા, તેમના તેવા અનુવાદોનો જ આ અભ્યાસમાં સમાવેશ કર્યો છે. સૈમાં પણ પ્રગટ થયેલી કૃતિઓ તરફ જ ધ્યાન આપ્યું છે. હજી અપ્રગટ રહેલું સાહિત્ય પણ હશે, પરંતુ તેના આ અભ્યાસની મર્યાદામાં સમાવેશ કર્યો નથી. સર્વજ રીતે કોઈ હસ્તપ્રત મળી આવી ત્યાં તેનો અભ્યાસ કર્યો છે.

પ્રયત્ન કરવા છતાં, એકની વાત છે કે નીચેના અનુવાદો મળ્યા નથી.

: ૧: શ્રી જમશેદજી ઉમરીગરનો શાકુન્તલનો અનુવાદ તેને વિષે શ્રી બલવંતરાય ક. ઠાકોર નોંધે છે: "પ્રસંગોપાત નોંધું છું કે કાઠિયાવાડના એક જૂના માસિકની ફાઇલોમાં જમશેદજી ઉમરીગરનો લખેલો કાલિદાસકૃત શકુન્તલા નાટકનો તરજુમો પડેલો છે.^૧ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી કે ફાર્મસસલા જેવી સંસ્થા એને ચોપડી રૂપે પ્રગટ કરે તો સારું. સામાન્યકોટિના વાચકોને વાંચવો સારી પેઠે ફાવે તેવો એ તરજુમો છે.

: ૨: માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટકના એક અનુવાદની નોંધ શ્રી રસિકલાલ છો. પરીએ લીધી છે.^૨ તેથી

૧: પ્રવેશકો ગુચ્છ -૧ પૃ. ૧૩૧ - ફુટનોટ.

૨: પ્રસ્થાન ૧૯૮૯ : પુ. ૧૬ મું: પૃ. ૨૯૩

...૬...

પ્રાચીન કવિ રામપ્રસાદ દાશરથી.

નો કરેલો છે. સ્વ. બલવંતરાય ક. ઠાકોરનાં "માલંવિકા" અનુવાદનું અવલોકન કરતાં તે નોંધે છે કે તે અનુવાદ તેમને મળ્યો ન હતો. મને પણ તે મળ્યો નથી.

: ૩: સ્વ. ડાહ્યાભાઈ પીતાંબરદાસ દેરાસરી નોંધે છે: સ્વ. હ. હ. ધ્રુવે માર્ત્ત પૂર્વમેધનું સમરલોકની સુંદર ભાષાંતર કર્યું હતું. ઉત્તરમેધનું ભાષાંતર થઈને એ કાવ્ય પૂરું થયું નથી એ શોચનીય છે.

મહાકાવ્ય કાલિદાસની કૃતિઓ જુદી જુદી યુગિનવર્સિટીઓના અભ્યાસક્રમમાં નિયત કરવામાં આવે છે. તેવી કૃતિઓની, વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી થાય તેવાં સંપાદન જેમ જુદી જુદી ભાષાઓમાં થઈ કરતાં હોય છે તેમ ગુજરાતીમાં પણ થાય છે. ત્યાં પાઠ્યપુસ્તકનું સંપાદન કરવાનો હેતુ મુખ્ય હોય છે, સાક્ષરહેતુ નથી હોતો. ગુજરાતીમાં એવી ધૈર્ય આવૃત્તિઓ થઈ છે. તેનો પણ આ અભ્યાસમાં સમાવેશ કર્યો નથી. આવાં સંપાદનોમાં કાલિદાસવિષયક - તેમના સમય, જીવન, વ્યક્તિત્વ અને સર્જનવિષયક વિચારણા પ્રસ્તાવના, નોંધ, વિવરણ કે ટિપ્પણમાં કરવામાં આવે છે. તેના સંપાદકોની નજર સામે સાક્ષરહેતુથી થયેલા અનુવાદો પડ્યા હોય છે. આવશ્યકતાનુસાર તેઓ તેનો ઉપયોગ કરવા હોય છે. તેમ છતાં તેમનો પોતાનો મુખ્યહેતુ સંપાદનનો હોય છે, સાક્ષરહેતુ નહીં, તેથી તેમ જ વિષયની ચોક્કસ મર્યાદા જાળવાય તે હેતુથી તે કૃતિઓને આ અભ્યાસમાંથી - તેની મર્યાદામાંથી બહાર રાખી છે.

૩: સજ્જીના સાહિત્યનું દિગ્દર્શન - આ. ૧-૧૯૯૧ પૃ. ૧૨૮

આ મહાકવિની મોહક કૃતિઓના - દરેકના

- એકથી વધુ ગુજરાતી અનુવાદો થયા છે. તેનો સમયાનુક્રમે વિચાર કરેલો હોવાથી, ધણીવણત અમુક વિચારો કે વિધાનોની પુનરુક્તિ, સ્વાભાવિક રીતે જ થઈ છે. સ્થળે સ્થળે તે જરૂરી લાગી છે તેથી જ તે રહેવા દીધી છે. જેમકે, મેધદૂતના અનુવાદોની ચર્ચા વિચારણા કરતાં તે અનુવાદોનું મૂલ્યાંકન કરવાનો પ્રયાસ કરતાં જે વિધાનો ક્યાં હોય તે, તે પ્રકરણને અંતે સમગ્રતયા વિચાર કરતાં પણ કરવાં પડ્યાં છે. તે જ રીતે બીજા અનુવાદોના વિચારમાં પણ બન્યું છે. ગુજરાતી અને સંસ્કૃત ભાષાની ભિન્ન પ્રકૃતિ, અનુવાદકોને પડેલી મુશ્કેલી અને તેનો ઉકેલ લાવવા તેમજ કબેલી મથામણ વગેરે અંગે પણ પુનરુક્તિ થઈ હોય ત્યાં તે જરૂરી છે, મારે રહેવા દીધી છે. અન્યમાં રહી-થઈ છે એમ નહિ. ચથાચથાને તે બતાવવાનો પ્રયત્ન પણ કર્યો છે.

છેલ્લે એક અત્યંત આનંદદાયક ફરજ બજાવવાની રહે છે. હરકોઈ વિષયનો અભ્યાસ કરતાં, તે પહેલાં તે વિષયમાં જે કાર્ય થયું હોય, તેનો લાભ અભ્યાસીને મળતો જ હોય છે. તેની છાયા તેના કાર્યપર પડે જ છે, તેમાંથી તેને દિશાસૂચન પણ મળે છે. આ અભ્યાસમાં જે જે પુસ્તકો, વિવેચનલેખો, મૂલ્યાંકન આદિનો પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષરીતે જે ઉપયોગ કર્યો છે તે બધાના લેખકો - વિદ્વાનોનો અત્યંત આનંદદાયક કાર્ય, તેમનો સ્વસ્થસ્વીકાર હું કૃતજ્ઞ હૃદયે કરું છું: જ્ઞાન સમગ્રતયા એક જ છે, તેનો વારસો સૌનો સહિયારો છે, જે નવું કાર્ય એ ક્ષેત્રમાં થાય છે તે બધા વિદ્યાપ્રેમીઓનો સહિયારો વારસો જ બને છે, તેવું જ અહીં પણ છે. અહીં પણ પ્રત્યક્ષ કે

પરોક્ષ રીતે આજસુધીના વિદ્વાનોના કાર્યનો લાભ મળ્યો જ છે. તે ઉપરાંત કેટલુંક વિશેષ પ્રત્યક્ષ પણ સ્વીકારવાનું રહે છે. તેની આ તકલુફ છે.

મહારાજ સયાજીરાવ યુનિવર્સિટીના

ગુજરાતી વિભાગના અધ્યક્ષ અને પ્રાધ્યાપક તથા પ્રાચીનવિદ્યામંદિરના નિયામક ડૉ. ભોગીલાલ જ. સંડેસરાએ જ મને આ વિષય સૂચવેલો, તે બાબતના લાંબા ઇતિહાસની વિગતોમાં જવું અહીં અસ્થાને છે. તે વિષય મને અનુકૂળ નીવડ્યો છે. આ કાર્યમાં અંગતરસ લઈને તેમણે ધૃણી વળત મને ઉપયોગી સૂચનાઓ કરી છે અને ધૃણી કૃતિઓ પણ મેળવી આપી છે. તેનો સ્વીકાર કરતાં અને તેમનો આભાર માનતાં મને અત્યંત આનંદ થાય છે. વારંવાર પ્રેરણા આપ્યા કરતાં તથા અંતરંગ સ્વજન બની રહેલા, ન્યારે અને જેટલો સમય બેઠાંએ ત્યારે ને તેટલો સમય આપનાર મારા માર્ગદર્શક ડૉ. શ્રી રણજિતભાઈ મો. પટેલનો તો કયા શબ્દોમાં આભાર માનવો તે પણ સમજાતું નથી, તેમને એ વિધિ ગમશે નહીં, એટલે એ ઊર્મિને અનુક્રમ રાખવી તે જ સારો માર્ગ છે. મુ. શ્રી અર્નતરાય મ. રાવળસાહેબ પાસેથી એ અનેકવાર ઉમળકા અને સૌજન્યભર્યું માર્ગદર્શન મળ્યું છે. તેમનો પણ આભારવશ હૃદયે ઉપકાર માનું છું. પ્રા. શ્રી ઉમાશંકરભાઈ એશીએ મારા કાર્યમાં અંગત રસ લઈ, તેમની પાસેની એક હસ્તપ્રત મને ઉપયોગ કરવા આપી હતી, બે વ્રજ કૃતિઓ વિશે માહિતી આપી તે મને પ્રાપ્ય કરી આપી છે. તે આત્મીયતા ભરી મમતા બહલ તેમનો, એક મૂલ્યવાન સૂચન કરવા માટે આચાર્ય શ્રી યશવંતભાઈ શુક્લનો, મારા પ્રાધ્યાપક મુ. શ્રી રામચંદ્ર બ. અણવલેસાહેબ, તથા પ્રા.

અનુપરાધ ભટ્ટસાહેબનો, ડો: જયદેવભાઈ શુક્લ, મુ: શ્રી મૂળશંકર મો. ચાક્ષિક આદિ સાથેની અવારનવાર થતી ચર્ચાઓમાંથી પણ મને સુચનો અને પ્રોત્સાહન મળ્યાં છે. તે બધાંનો હું આભારમાનું છું.

વડોદરાના શ્રી રમણીકરાય શ્રીપતરાય દેસાઈ વિવિધ પ્રકારનાં જૂનાં નવાં પુસ્તકોના સંગ્રહના ભારે શોખીન છે. તેમની પાસેથી કાલિદાસની કૃતિઓના અનુવાદની માહિતી તો મળી જ, તે ઉપરાંત પોતાના સંગ્રહમાંથી ૧૧ કૃતિઓ, સાતઘાઠ માસના લાંબા ગાળા માટે ઉદારતાપૂર્વક ઉપયોગ કરવા માટે તેમણે મને આપી પણ ખરી. તે માટે તેમનો આભારી છું. મુંબાઈ નિવાસી શ્રી તનમનીશંકર લા. શિવે તેમના કુમારચંડવના સર્ગ પાંચમાના અનુવાદની હસ્તપ્રત મોકલી આપી, શ્રી બુલાખીરામ ર. પંડયા - ૮૮ વર્ષના વયોવૃદ્ધ સાક્ષરે-મેધેદુત તથા અજવિલાપનો અનુવાદ બિન તેમનાં કાવ્યો સાથે મોકલી આપ્યો તેમાટે તે બેઉનો પણ આભારી છું. મહાકવિ કાલિદાસની કૃતિઓના અનુવાદોમાટે નડિયાદ એન્ડ્યુકેશન સોસાયટીની કૉલેજના પુસ્તકાલયનો, અ. સૌમી ડાહીલક્ષ્મી પુસ્તકાલયનો, ગુજરાત વિદ્યારામના ગ્રંથભંડારનો, ગુજરાત વિદ્યાપીઠના કોપી^{શાખ} વિભાગનો, મહારાજ સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલયના પુસ્તકાલયનો મને યથેચ્છ ઉપયોગ કરવા મળ્યો છે. તે માટે તે તે સંસ્થાઓના સંચાલકોનો પણ ઉપકાર માનું છું. તે ઉપરાંત પ્રાચ્યાપક જયંતકુમાર પુ. પટેલ, પ્રા. નરોત્તમભાઈ વાળંદ, પ્રા. કે. બી. શાહ, પ્રા. જયેન્દ્રભાઈ દ્વિવેદી, પ્રા. એચ. એમ.

મહેતા

સાહેબ વગેરેએ વડોદરા, રુસ્ત, ભરૂચ, ખંભાત,
ભાવનગર વગેરે સ્થાનોનાં પુસ્તકાલયોમાંથી કાલદાસની
કૃતઓના અનુવાદોની માહિતી મોકલી આપી છે તે
માટે તે સૌનો આભાર માનવાની આ તક લઉં છું.